

Божидар Лазић
Школа за ученике оштећеног вида „Вељко Рамадановић“ у Земуну

Стручни рад
Методичка теорија и пракса број 1/2019.
УДК: 37.016::91
371.671:91
стр. 123 - 132

ЗНАЧАЈ И УПОТРЕБА УЦБЕНИКА У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ

Резиме: Буђењем националне свести и борбом за независност, у Србији су почеле да се више изучавају природне и друштвене научне дисциплине везане за њену територију. Самим тим, у већој мери се започело са објављивањем уџбеника и осталих пратећих наставних средстава из разних области, при чему је географија заузела посебно место, као научна дисциплина и наставни предмет који изучава природу и друштво. Значај уџбеника из географије је вишеструк, а у вези је са разноврсним садржајима које географија проучава. У првом реду, правилним коришћењем и схватањем садржаја из уџбеника географије, могуће је развијање интелектуалних способности појединаца и групе, позитивно дејство на формирање личности ученика, њихов избор будућег занимања и разумевање простора са аспекта препознавања потенцијала и ограничења у различитим деловима света. Употреба уџбеника из географије, односно његова концепција на свим нивоима образовања, треба да буде усмерена на то да ученици усвајају програмске садржаје са разумевањем, да науче да самостално долазе до података, литературе и решења. Како би све то било могуће, неопходно је да уџбеник буде написан у складу са узрастом ученика, да структурно, стилски и естетски доприноси што лакшем усвајању градива. Један од најважнијих делова уџбеника из географије свакако да јесу проблемски задаци, до чијег решења ће ученици доћи повезивањем различитих делова текста у оквиру једне или више лекција. Пошто су уџбеници писани за одређени узраст и јединствени су за све ученике

одређеног узраста, може се јавити одређени проблем познавајући индивидуалне разлике и интересовања ученика. Из тог разлога, потребно је пажљиво бирати информације и задатке у оквиру уџбеника по погледу њихове тежине, а не треба изоставити ни предметног наставника, чија улога је велика у самом процесу преношења знања ка групи и појединцима. Неизоставни део сваког правог уџбеника географије јесте дидактичка апаратура.

Кључне речи: компоненте уџбеника географије, проблемски задаци у географији, прилагођеност уџбеника узрасту ученика, подела уџбеника, дидактичка апаратура

УВОД

У нашој земљи се током XVIII и XIX века јавило веће интересовање за проучавање географије у школама. Сматра се да је на то утицало буђење националне свести, јер се тежило коначном ослобађању од Турске и Аустро-Угарске монархије, и стицању независности. Академик Милисав Лутовац је рекао: "Изучавајући географију најбоље се може упознати и природа и историја једног народа; географија је у суштини, директан увид у стварни живот нације". Географија као предмет чим је почела да се уводи у наше школе, почели су да се јављају и први уџбеници (Живковић и др., 2015).

У другој половини XVIII века, тачније 1776. године, Захарије Орфелин је објавио у Млецима "Орфелинов буквар", који се због свог географског садржаја може сматрати за први географски уџбеник штампан на српском језику. Ту се није стало, тако да је 1804. године Павле Соларић публиковао уџбеник из географије у Венецији. Не треба заборавити ни "Предавања на Великој школи у Београду". Ово дело представља један од првих уџбеника из географије у Србији написан 1811. године. У САНУ у Београду се чува једини преостали одломак овог дела, по коме се може закључити да је акценат на политичкој географији. 1827. године Вук Караџић је у листу "Даница" објавио свој монографски рад, који је имао карактер уџбеника, под називом: "Географическо-статистическо описаније Србије". Треба скренути пажњу да се ова прва дела разликују од данашњих по методама и садржини, али то не умањује њихову драгоценост (Rudić, 1999).

На појаву првих правих уџбеника из географије у Србији се чекало до 1832. године, када се као аутор истакао Димитрије Тирол, а у годинама које следе и Јован Стерије Поповић, Милован Спасић, Јован Гавриловић и др. У уџбеницима су обрађени садржаји како из физичке, тако и из друштвене географије. Аутори су описивали Сунце, планете, Месец, Земљу, рељеф, воде, климу, живи свет, народе, насеља, привреду (Живковић и др., 2015). Владимир Карић је написао више уџбеника, и може се сматрати оснивачем географије у Србији. Истиче се његова књига "Краљевина Србија" из 1888.

године, која садржи опис и природе и друштва (Rudić, 1999). Прва карта српских земаља штампана је 1805. године, а њен творац је био Саво Текелија. Ова карта је била копија карте чији је творац Карло Сиц, тако да није била оригинална. Када се има у виду први српски атлас, његов аутор је био Јосиф Ковачевић 1902. године (Живковић и др., 2015).

Уџбеник је у току своје историје прешао сложен пут од глиненних плочица са сумерским наставним текстовима (око 4.500 година пре нове ере), до савремене наставне књиге која је практично свима доступна. За разлику од записа и текстова, који су у првим фазама развоја писмености били резервисани искључиво за ужи круг одабраних, данашњи уџбеници се издају у великим тиражима. Ово нам говори какав је био пут развоја уџбеника, и како је у савремено доба дошло до експанзије у његовом коришћењу. Педагог Јан Амос Коменски је створио први илустровани уџбеник „Свет чулних ствари у сликама”, чиме је постао творац теорије уџбеника. Коменски је поставио теоријске принципе израде школског уџбеника, који су и данас актуелни: садржај мора бити јасан, прегледан и доступан ученицима, али мора и да има научни карактер – да буде научно доказан (Бировљев, 2009). Значај уџбеника из географије је немерљив у стицању знања на свим нивоима образовања. Правилно одабрани наставни садржаји из географије могу много да утичу на формирање личности код ученика, и на њихово будуће занимање (Живковић и др., 2015).

Уџбеник је основни извор информација и основно средство у процесу школског учења. Учење се пре свега заснива на коришћењу уџбеника, уз евентуалне сугестије и допуне које је дао наставник на часу. Уџбеник садржи текст, информације и чињенице које ученици треба да усвоје током школовања. Поред тога што је уџбеник конципиран због стицања знања, он доприноси стицању вештине самосталног долажења до информација, односно да се ученици оспособе да користе литературу самостално. Неопходно је да уџбеник својом структуром обезбеди сталну активност ученика која ће водити не само пасивном ишчитавању текста, већ активном и смисленом усвајању знања и развоју интелектуалних способности ученика (Бировљев, 2009).

Уџбеници из географије се одликују разноврсношћу, и самим тим њихов значај је велики јер доприносе свестраном развоју ученика и проширивању њиховог знања. У настави географије географски садржаји су класификовани на пет основних група, при чему су у свакој групи наставне теме које могу да се проучавају кроз модел активног учења. На првом месту, физичка географија проучава природу наше планете, али и где је место човека у природи, односно како природа утиче на њега и обрнуто. Овде се види веза физичке са друштвеном географијом, јер оне у ствари чине јединствену целину. Друштвено-географске наставне теме се базирају на проучавању становништва, насеља и привреде. Треба тежити да се не уче сви статистички подаци, већ само они

најважнији. Регионално-географски садржаји су заступљени у вишим разредима због своје комплексности. Циљ је савладавање општих карактеристика континената и добијање јасног увида у најзначајније регионалне целине, уз проучавање свих природних и друштвених компонената простора. Картографске теме се односе на познавање и употребу карте, која свакако да наставу чини очигледном, и у складу са тим се и види њен значај. Картографски садржаји омогућавају коришћење карте при упознавању света, регија, држава и на самом крају локалне средине. У основној школи задатак ученика треба да буде познавање неке карте, односно правилно уписивање географских појмова у неке карте. Кроз састављање географских карата различитих размера и садржине, развија се картографска писменост. На самом крају, налазе се опште-географске теме. Оне могу да буду теоријске, историјске, примењене и космичке (Живковић и Јовановић, 2008).

СТРУКТУРНЕ И СТИЛСКЕ КОМПОНЕНТЕ УЏБЕНИКА

Дидактичко-методичко обликовање уџбеника се заснива на адекватном структурирању његовог садржаја. Због јасније прегледности структурних компоненти уџбеника, извршено је њихово груписање. Према функцији, структурни елементи уџбеника се деле на елементе структуре у функцији излагања садржаја и елементе структуре у функцији усвајања садржаја и ефикаснијег учења (структурисање ученикове активности ради подстицања активног учења), као и елементе структуре у функцији оријентације (сналажења) у раду са уџбеником. Елементи структуре у функцији излагања садржаја су текст и слика. Текст може бити основни, излагање главног садржаја и допунски, додатно објашњење које проширује или објашњава основни текст. Елементи структуре у функцији усвајања садржаја и ефикаснијег учења се означавају као дидактичко-методичка апаратура. Са друге стране, постоји и помоћна апаратура уџбеника. Она омогућава лакше коришћење и сналажење са уџбеником. Њу чине предговор, садржај, регистри, библиографија. Централно место у уџбенику је резервисано за основни текст. Основни текст је важан јер обезбеђује знања, садржи дефиниције, законе и закључке (Бировљев, 2009). Језик уџбеника је писани језик и језик посебног жанра - дидактички језик (Плут, 2000). Управо због тога, чињенице које се налазе у уџбенику морају да буду јасне и разумљиве, и треба да се истакне оно што је битно.

Аутор уџбеника би требало да буде свестан узраста ученика, да би знао коју материју да убаци у текст и како да формулише реченице (Требјешанин и Лазаревић, 2001). Избор речи које ће бити употребљене у тексту уџбеника је од пресудне важности за разумевање тог текста. Нове речи и термини ће допринети богаћењу речника, али

исто тако би и дужина реченица требало да буде оптимална - ни прекратка, ни предугачка (Антић и др., 2008). У савременим уџбеницима се уводи велики број појмова и термина. Њих ученици морају да схвате, да би ефекат учења био што већи. Закључци су неопходни на крају већих тематских целина, да би се ученицима скренула пажња на оно што је најбитније. Свакако да добро организовани текст мора да има увод, разраду и закључак (Пешић, 1998). Текст мора да садржи само научну истину и има образовно-васпитне вредности. Сам уџбеник мора да буде у складу са наставним програмом из географије (Rudić, 1999). На почетку или крају уџбеника се налази садржај, који омогућује ученицима да лакше пронађу лекцију или целину. Ово је јако битно, да се време не би губило. Дobar уџбеник свакако мора да има издвојене наслове и поднаслове, који указују на организацију садржаја уџбеника и пружају читаоцу оријентацију током читања. Организација самог уџбеничког текста може се постићи и средствима за наглашавање на следећи начин: врстом, величином слова, размаком слова и линијама (подвлачење или оквиравање) (Бировљев, 2009).

ПРОБЛЕМСКИ ЗАДАЦИ У УЏБЕНИЦИМА ГЕОГРАФИЈЕ

Проблемском наставом се код ученика развијају особине као што су упорност, самосталност и истрајност у раду (Јовановић и Живковић, 2005). Таква настава подстиче активно учешће ученика. Градиво у уџбенику треба проблематизовати и уџбеник треба да садржи питања, сугестије, захтеве и информације које ће ученика натерати на уочавање, решавање проблема и на формирање свог става. Када ученик успешно реши неки проблем или задатак, осетиће задовољство због оствареног успеха и пожелеле да ради још више.

Raičković (1980) је анализирајући проблемске задатке у уџбеницима географије дошао до закључка да се они према извору проблема могу сврстати у неколико категорија, где нижи степен обухвата извор проблема у појавама које се могу посматрати. На пример, утврђивање везе између облачности и падавина, климе и вегетације. Виши степен има извор проблема у појавама које се могу уочавати на географској карти. На пример, проблем којим се решава веза између нагиба терена и отицања воде, где су рељеф и отицање воде визуелно доступни посредством карте. Сложенији проблеми имају доступну само једну појаву (узрок или последицу). Друга компонента се открива на основу решавања проблема. Много сложенији проблеми су они где узрок или последица имају минималну визуелну доступност. На основу једног узрока може се открити више последица и обратно. На пример, Србија је претежно планинског карактера. Открити последице тога. Најсложенији проблеми захтевају познавање општих географских законитости (закони интегралности, ритмичности,

зоналности итд). На пример, објаснити зашто је граница тундре нижа у Азији него у Европи, или зашто се на сличној географској ширини у западној Европи налазе листопадне шуме, у Источној Европи степе, а у Азији тајге.

Један од проблема који је везан генерално за уџбенике, па тако и за уџбенике географије, јесте постојање индивидуалних и групних разлика међу ученицима истог разреда, а наставни програми и уџбеници су јединствени за све ученике. У том погледу су "угрожени" ученици слабијих способности или мањег интересовања и/или знања, јер им може бити тешко да савладају предвиђено градиво, али и ученици који на лакши начин усвајају изучаване садржаје. Једно од решења би могла да буде додатна настава за успешније ученике, односно допунска настава за ученике који нису савладали градиво на задовољавајући начин. Из овога произилази да се у структури уџбеника треба да налазе разнолики задаци у погледу њихове тежине (Живковић и др., 2015).

Тип уџбеника дефинишу три чиниоца - циљеви, садржај и организација излагања. Хавелка истиче поделу уџбеника на академски, акциони, посреднички, интерактивни, референтни, кумулативни уџбеник (Требјешанин и Лазаревић, 2001). Академски уџбеник се другачије назива класични, традиционални или енциклопедистички уџбеник. Он садржи доста информација и омогућава ученицима да стекну систематско и целовито опште образовање. Ова врста уџбеника је конципирана тако да буде у фокусу целокупног васпитно-образовног рада. Акциони уџбеник има значајну улогу јер омогућава ученику да постепено проширује самосталност у свом раду. Посреднички уџбеник је најраспрострањенији тип уџбеника везан за масовно школовање. Тако се назива јер је посредник између знања, искуства и средине у којој се обавља процес образовања. Интерактивни уџбеник садржи све делове наставе: циљеве, садржаје, активности излагања, разумевања и проверу знања. Референтни уџбеник је настао као продукт критике на рачун академских, односно традиционалних уџбеника. Идентификује информације значајне за сналажење у ситуацијама карактеристичним за средину у којој живе ученици. Кумулативни уџбеник представља продукт ученичког ангажовања у настави, то јест њега креирају сами ученици.

Према медијском облику разликује се више врста уџбеника. Уџбеник као штампан медиј је интересантан по томе што његову основу чине текст и слике. Мултимедијски обједињује велики број разноврсних знања у јединствен систем. Поред уџбеничког текста ту се често налазе и други штампани материјали: енциклопедије, збирке текстова, научно-популарна литература, разноврсна дидактичка средства (филмови, дискете и сл.), модели, макете... Електронски уџбеник користи компјутерски софтвер или диск за презентацију садржаја. У географској-методичкој литератури издваја се класични, радни, комбиновани, програмирани уџбеник (Rudić, 1999). Класични уџбеник карактеришу сређена поглавља. У оваквим уџбеницима нема

проблемских питања и задатака који би стимулисали активирање мисаоних способности у тражењу решења. Активност ученика је усмерена на памћење чињеница и решења. Радни уџбеник представља супротност класичном, јер је у њему активност ученика усмерена на истраживање, индивидуално или групно. Радни уџбеник доприноси осамостаљивању ученика. Комбиновани уџбеник тежи да обједини све добре стране класичног и радног уџбеника. Програмирани уџбеник се користи у програмираној настави. Такође, постоји и универзитетски уџбеник, који захтева комплекснију анализу.

ПРИЛАГОЂЕНОСТ САДРЖАЈА УЏБЕНИКА УЗРАСТУ УЧЕНИКА

Треба повести рачуна да градиво, текст и задаци у уџбеницима географије не буду знатно изнад ученикових могућности, јер то може довести до губитка интересовања. Садржаји треба да буду прилагођени узрасту ученика и треба тежити да се градиво надовезује једно на друго, да буде конструисано тако да ученици стално напредују. Наравно, ни превише лаки задаци нису пожељни јер могу да доведу до досаде код ученика (Ромелић, 1992).

Потребно је извршити селекцију научних и наставних садржаја из географског фонда знања у уџбеницима географије, водећи рачуна да се одаберу они садржаји који имају највеће образовно-васпитне вредности. Ово је најважнији задатак методике наставе географије. Избор, односно селекција наставних садржаја значи увођење у наставне програме нових научно-истраживачких резултата, као и замену застарелих садржаја (Живковић и др., 2015). Старији подаци који су веродостојни, треба да остану у новим програмима и уџбеницима.

Уџбеници из географије служе да би ученици њиховим коришћењем стекли географско знање, образовање, као и логичко и критичко мишљење (Romelić i Đuričić, 1993). Уџбеник мора да буде конструисан тако да представља логички изграђен систем појмова који постепено постају све сложенији и богатији (Ивић, 1992). Појмови се морају систематски доводити у везу са другим појмовима. Примери у уџбеницима треба да буду бројни, разноврсни и репрезентативни да би се јасније разумело градиво, а самим тим и ученицима било занимљивије коришћење уџбеника (Пешић, 1998).

ЗАКЉУЧАК

Географија се као општеобразовни предмет изучава у основној школи. У петом разреду се обрађују садржаји из физичко-географске тематике, у шестом разреду географија Европе, у седмом разреду географија ваневропских континената, док се у

осмом разреду ради национална географија. У гимназијама, географија се проучава прве 3 године – у првом разреду се учи физичка (геолошка грађа, рељеф, клима, хидролошке особености, земљиште, флора, фауна, уз космос као општегеографску тему), у другом друштвена (становништво, насеља и привреда), а у трећем разреду национална географија. Наравно, географија као наставни предмет се појављује и у средњим стручним школама, али се углавном учи само једну годину. Закључак је да је садржина у уџбеницима географије по разредима у основној школи и гимназији, распоређена тако да буде прилагођена узрасту ученика.

Савладавање наставних садржаја од стране ученика јесте доста везано са њиховим мотивом, интересовањем, предзнањем. На ову проблематику утичу бројни фактори: личност наставника и васпитаника, наставно градиво, социјални утицаји... Посебно је важна улога уџбеника географије, то јест његова дидактичка апаратура. За разлику од класичног, савремено конципиран уџбеник је у ствари посредник у комуникацији између њега, наставника и наставних садржаја, и доста помаже развоју ученика. То је могуће уколико постоји пожељна комбинација између основног текста и добро структурираног и садржајног додатног дела – дидактичке апаратуре. У савременим уџбеницима географије постоје следећи елементи дидактичке апаратуре: уводна мотивациона текстуална и илустрована средства, питања и задаци, допунски текстови, географски атласи и карте, додатна необавезујућа литература, занимљивости, приче о научницима, речник непознатих речи, резиме, табеле, слике, тематске карте итд. На тај начин дидактичка апаратура ће пробудити или одржати мотивацију код ученика. Ученици се оспособљавају да самостално откривају непознато, да уче са разумевањем, са циљем да се постигне задовољство у учењу. Решавање правилно дозирањих проблема, које поставља уџбеник, омогућава развијање географског мишљења, односно развијање логике уместо механичког учења. Дидактичка апаратура у комбинацији са основним текстом, би требало да буде распоређена у следеће основне компоненте: увођење ученика у наставну целину, излагање садржаја, вежбање активности, понављање наставних садржаја, проверавање знања и способности. Уџбеници из географије садрже речнике (на крају уџбеника, по азбучном или абecedном реду, пожељно је да постоји речник непознатих речи), одреднице, објашњења уз карте, табеле, шеме, планове, дијаграме и графиконе. Географија је наука и наставни предмет који има низ додирних тачака са другим предметима, и управо је један од задатака дидактичке апаратуре да подсећа на сродне садржаје других наука. Занимљивост географских садржаја се може постићи комбинованом употребом различитих изражајних средстава. Значај уџбеника у настави географије је временом постајао све већи. Наравно, неопходне су сталне иновације у структури и коришћењу уџбеника, да би настава географије остварила свој пуни потенцијал. Један од основних циљева

уџбеника из географије јесте стицање знања и усвајање битних појмова и термина, као и схватање процеса који се одигравају у природној и друштвеној средини. Међутим, никако не треба заборавити да само коришћење уџбеника од стране ученика доприноси томе да се они оспособљавају да буду самостални у раду, да науче да користе литературу на правилан начин, али и да примењују своје знање у животним ситуацијама. Ученици се кроз своје школовање у уџбеницима географије сусрећу са разноврсним садржајима: физичко-географским, друштвено-географским, регионално-географским, картографским и опште-географским. Да би ефекат коришћења уџбеника био већи, он мора да буде конципиран и прилагођен узрасту ученика. Такође, текст мора да буде разумљив и јасан. Јако је значајно да се развија логичко мишљење код ученика, а оно се развија кроз решавање проблемских задатака у уџбеницима географије.

Литература

1. Живковић, Љ., Јовановић, С. и Рудић, В. (2015). Методика наставе географије. Београд: Српско географско друштво.
2. Rudić, V. (1999). Metodika nastave geografije. Beograd: Naučna knjiga.
3. Бировљев, Н. (2009). Уџбеници географије у основној школи у функцији савремене наставе. Београд: Магистарски рад.
4. Живковић, Љ. и Јовановић, С. (2008). Модел часа активног учења у настави географије. Географски факултет Универзитета у Београду, Зборник радова 56: 257-268.
5. Плут, Д. (2000). Психолошко педагошке претпоставке за једну теорију уџбеника. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет.
6. Требјешанин, Б. и Лазаревић, Д. (2001). Савремени основношколски уџбеник. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
7. Антић, С., Ивић, И. и Пешикан, А. (2008). Водич за добар уџбеник: општи стандарди квалитета уџбеника. Нови Сад: Платонеум.
8. Пешић, Ј. (1998). Нови приступ структури уџбеника. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
9. Јовановић, С. и Живковић, Љ. (2005). Проблемски приступ у изучавању географских садржаја у настави географије. Географски факултет Универзитета у Београду, Зборник радова 53: 123-132.
10. Raičković, Đ. (1980). Problem razvoja interesa učenika u nastavi geografije. Ljubljana: Geografsko društvo Slovenije, Zbornik V.
11. Ромелић, Ј. (1992). Мотивациона улога дидактичке апаратуре у савременим уџбеницима географије. Глобус бр. 17: Српско географско друштво.

12. Romelić, J. i Đuričić, J. (1993). Udžbenik kao sredstvo stvaranja i razrešavanja problemskih situacija u nastavi geografije. Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Zbornik radova 42: 58-62.
13. Ивић, И. (1992). Теорије менталног развоја и проблем исхода образовања. Београд: Психологија 25(3/4): 7-35.

msr Božidar Lazić

SCHOOL FOR STUDENTS WITH VISUAL IMPAIRMENT "VELJKO
RAMADANOVIC" IN ZEMUN SIGNIFICANCE AND USE OF STUDENTS IN
GEOGRAPHY SETTING

Abstract: Revival of national consciousness and fighting for independence in Serbia caused greater amount of natural and human research on its territory. Thus, there had begun more and more publishing of classbooks and other instructional resources from many domains, whereby geography gained special place, as science and teaching subject, which has researching in nature and society. The importance of classbooks in geography is multiple, and is related with various contents that geography consists of. At first, correct using and understanding of contents from geographic classbooks contribute development of intellectual abilities of individuals and groups, positive effect on forming personalities of students, their choice of future profession and understanding of spatial potentials and limitations worldwide.

Utilization of geographic classbooks on all levels of education by the students, should be directed to learning with intellection and, in general, to learn how to singly find datas, literature and solutions. In that way, classbooks must be written in accordance with age of students, and must contribute in tectonic, stylistic and aesthetic way for easily intussusception of informations. One of the most important parts in geographic classbooks are tricky tasks, and for their solution students need to interconnect different parts of text in one or more lessons. It is known that classbooks are written for certain age of students, and that could be problem because of individual differences and interests of students. For that reason, it is necessary to choose informations and tasks carefully, in terms of theirs potential, and neither should be omitted professor, whose role is very important in transference of knowledge to groups and individuals. An essential part of every geographic classbook is didactic apparatus.

Key words: components of geographic classbooks, tricky tasks in geography, adaptability of classbooks to age of students, division of classbooks, didactic apparatus

Рад је примљен 18. 04. 2019. године, а рецензиран 02. 05. 2019. године.